

Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»

Олександр Дзьобань

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

Підручник

Київ-Одеса
Фенікс
2024

УДК 167/168(075)
Д43

*Рекомендовано до друку вченою радою
Державної наукової установи «Інститут інформації,
безпеки і права Національної академії правових наук України»
(протокол № 14 від 26 грудня 2023 р.)*

Рецензенти:

В. Г. Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії наук Вищої школи України, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Дзьобань О.П.

Д43 Філософія науки : підручник/ О. П. Дзьобань ; ДНУ «Ін-т інформації, безпеки і права Нац. академії прав. наук України». – Київ; Одеса : Фенікс, 2024. – 516 с.

ISBN 978-617-8395-90-2

Підручник містить значний обсяг різноманітної інформації, що дозволяє зрозуміти сенс основних проблем філософії науки як в історичній ретроспективі, так і на сучасному рівні розвитку суспільства.

У підручнику висвітлені теоретичні засади філософії науки, етапи, напрями розвитку науки у соціокультурному та світоглядно-філософському вимірах, ключові концепції розуміння її сутності. Показана сутність науково-пізнавального процесу, місце й роль творчості у ньому, розглянуті процесуальні аспекти науково-дослідницької діяльності. Окрема увага приділена методологічним проблемам з акцентом на філософський рівень методології і міждисциплінарність як основну рису постнекласичної науки.

Видання розраховане на науковців, здобувачів наукового ступеня, магістрів, викладачів, експертів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами науки.

УДК 167/168(075)

ISBN 978-617-8395-90-2

© Дзьобань О.П., 2024
© ДНУ «Інститут інформації,
безпеки і права НАПрН України»

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ I. СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ НАУКИ	
Глава 1. Наука як об'єкт філософського осмислення	12
§ 1.1. Наука як соціокультурний феномен	12
§ 1.2. Сутнісно-змістовне підґрунтя науки	34
§ 1.3. Філософські проблеми знання	43
Глава 2. Етичні проблеми наукової діяльності	51
§ 2.1. Філософські проблеми свободи й відповідальності у науці	51
§ 2.2. Етика наукової діяльності	56
§ 2.3. Академічна доброчесність науковця	60
Глава 3. Соціокультурна динаміка наукового розвитку	77
§ 3.1. Наукові революції	77
§ 3.2. Традиційне й інноваційне в історичному розвитку науки	89
§ 3.3. Наука на тлі сучасних епістемологічних новацій	100
Глава 4. Філософія наукової творчості	114
§ 4.1. Наукова творчість як об'єкт філософського аналізу	114
§ 4.2. Постмодерні виміри наукової творчості	127
§ 4.3. Динамічність і логіко-когнітивні механізми творчої наукової діяльності	141
Розділ II. НАУКА ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	
Глава 5. Онтологічні й гносеологічні виміри європейської науки в докласичну епоху	159
§ 5.1. Антична європейська наука	159
§ 5.2. Середньовічні конотації науки	168
§ 5.3. Наука в культурі Ренесансу	180
Глава 6. Класичні концепції філософії науки	191
§ 6.1. Погляди на науку представників філософії Нового часу	191
§ 6.2. Філософія науки Іммануїла Канта	208
§ 6.3. Філософія науки в неокантіанських інтерпретаціях	225
§ 6.4. Становлення герменевтики як екзистенційно-іраціоналістичного напрямку філософії науки	237
Глава 7. Позитивістські тенденції в філософії науки	245
§ 7.1. Позитивізм і прагматизм ХІХ – початку ХХ ст.	245
§ 7.2. Філософія науки Людвіга Вітгенштейна	264

§ 7.3. Логічний позитивізм ХХ ст.	271
§ 7.4. Постпозитивістські концепції розуміння науки і її розвитку	284
Глава 8. Постмодерністські дискурси у філософії й науці	316
§ 8.1. Світоглядно-філософське та методологічне підґрунтя постмодернізму у філософії й науці	316
§ 8.2. Структуралістські тенденції у науці постмодерну	322
§ 8.3. Характерні риси й особливості постмодернізму у науці	331
§ 8.4. Специфічність епістемології постмодерну	341
Розділ III. ОСНОВНІ ГНОСЕОЛОГІЧНІ Й ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ НАУКИ	
Глава 9. Пізнавальний процес: сутність і структура	354
§ 9.1. Діалектика пізнавального процесу	354
§ 9.2. Наукове пізнання як система	361
§ 9.3. Рівні наукового пізнання та їх взаємозв'язок	369
§ 9.4. Особливості наукового пізнання соціальної реальності	376
Глава 10. Процесуальні аспекти наукових досліджень і формалізація результатів	386
§ 10.1. Наукове дослідження: сутність і загальні підходи	386
§ 10.2. Логіка наукового дослідження	391
§ 10.3. Науковий текст як спосіб і форма існування знань	412
Глава 11. Наукова методологія як дослідницький інструментарій	423
§ 11.1. Проблема наукового методу в історичній ретроспективі	423
§ 11.2. Наукова методологія у сучасному філософському розумінні	449
§ 11.3. Філософський рівень методології: структура та особливості	452
Глава 12. Міждисциплінарність сучасної науки: гносеологічні й методологічні аспекти	473
§ 12.1. Міждисциплінарність як модус сучасного наукового дискурсу ...	473
§ 12.2. Класичні методологічні підходи у наукових дослідженнях	485
§ 12.3. Особливості неklasичних методологічних підходів у сучасній науці	496
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	509

ПЕРЕДМОВА

Наука, призначення якої полягає у виробництві нового знання про природу, суспільство і мислення, виступає особливим спеціалізованим видом пізнавальної діяльності з притаманними їй формами і методами. Для успішної реалізації цієї надважливої соціальної функції наука вступає у взаємодію з іншими видами пізнавальної активності, окреслює для себе межі своєї предметної зацікавленості і проводить демаркацію між науковим і ненауковим в масиві знань і векторів пізнавальних актів. Ця взаємодія також проявляється у процедурі включення наукових відкриттів у культуру, у впливі науки на решту видів пізнання. По мірі свого розвитку наукове знання диференціюється, виникають нові галузі, формуються і видозмінюються інституціональні структури виробництва наукової продукції, окреслюються і стають загально визнаними етичні норми і суспільні вимоги й очікування стосовно діяльності вченого.

Розвиток науки як соціального інституту, її дедалі більший вплив на соціокультурну практику, а через неї і на всі сфери життя суспільства, а також розвиток внутрішньої потреби й необхідності науки в обґрунтуванні наукового знання у зв'язку з новітньою науковою революцією спричинили виокремлення особливого розділу філософського знання – філософії науки.

Питання про те, що являє собою наука, чим вона відрізняється від інших сфер сучасної культури, наприклад, від техніки або мистецтва, якою є її структура і роль у суспільстві, посідає одне з центральних місць у міркуваннях філософів і соціологів ХХ століття і саме тому, що сама наука в цьому столітті набула вирішального значення в житті людського суспільства. Її розвиненістю визначається сьогодні значною мірою місце тієї чи іншої країни у світовій цивілізації. Кількість наукових організацій і науковців, які в них працюють, обсяги фінансування є сьогодні не тільки загальнодержавною справою тих чи інших країн, а й турботою усієї світової спільноти. На неї покладаються надії простих людей і урядів у розв'язанні багатьох нагальних для людства проблем, як-от забезпечення енергією, розвиток нових транспортних засобів і комунікацій, лікування досі невиліковних хвороб тощо.

Сучасні наука і філософія розвиваються в умовах наростаючої кризи техногенної цивілізації, обтяженої серйозними глобальними тенденціями зміни наукової картини світу, типів наукової раціональності, систем цінностей, на які орієнтуються науковці. Індустріальне суспільство і породжена ним наука багато в чому опинилися у глухому куті через недооцінку ролі гуманітарного знання і самого людського фактора.

Сучасне суспільство, назване постіндустріальним, інформаційним, цифровим, ще перебуває у процесі становлення, але вже зараз стає очевидним, що головну роль у його динаміці має відіграти саме наука.

Філософія науки є філософською дисципліною поряд із логікою, гносеологією, культурологією, соціологією, філософією історії, філософією права, філософією політики тощо. Це філософська рефлексія, спрямована на дослідження буття науки, її виникнення та розвитку.

Філософію науки цікавить насамперед методологія наукового пізнання, сам процес наукового пошуку, процес здобуття нового знання, механізм наукового відкриття, динаміка розвитку науки, наука як соціокультурний феномен, її відношення з іншими формами суспільної свідомості, її роль у суспільному розвитку.

Якщо мета науки є отримання істини, то мета філософії науки – дослідження тих об'єктивних умов і суб'єктивних інтелектуальних чинників, за яких можливе отримання істини.

Для виявлення загальних закономірностей розвитку наукового знання філософія науки опирається на історію розвитку конкретних наукових дисциплін. Конкретна наука виробляє певні гіпотези і моделі розвитку наукового знання. Без історії науки не може бути філософії науки. Однак філософія науки при цьому орієнтована на порівняльний аналіз конкретних наукових дисциплін, на виявлення загальних закономірностей розвитку науки.

Як філософський напрям, філософія науки оформилася у XIX ст. у зв'язку з виникненням і розвитком позитивізму. Однак ще в XVII ст., період першої наукової революції, період формування теоретичної та експериментальної науки гносеологічні проблеми посідають центральне місце у філософії. Без розуміння гносеології Ф. Бекона, Р. Декарта, Б. Спінози, Дж. Локка, І. Канта та інших мислителів Нового часу неможливо зрозуміти сучасну філософію науки.

У XVII – XVIII ст. наука, що розвивається, стала потужним чинником економічного і соціального розвитку. У результаті промислової революції XVIII-XIX ст. наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу, стала активно впливати на всі сфери суспільного життя, зокрема на повсякденну свідомість. Цінність знання, освіти різко підвищилася, освічені громадяни, інтелігенція стали відігравати помітну роль у суспільстві.

У XX ст. вплив науки вже проявляється у найрізноманітніших сферах соціального життя. Науку активно застосовують уже й у різних сферах управління для ухвалення тих чи інших управлінських рішень, вона впливає на вибір тих чи інших шляхів суспільного розвитку, тих чи інших моделей управління суспільством. Наука тут уже стає не тільки продуктивною, а й соціальною силою. Зростає світоглядна функція науки, наука формує систему раціональних етичних цінностей, лежить в основі глобалізації сучасного світу. Принципи наукової раціональності – це те, що об'єднує всіх людей незалежно від їхньої етнічної та релігійної приналежності.

Наука є останнім «винаходом» людського розуму, покликаним адекватно зрозуміти навколишній світ і себе самого. Однією з найактуальніших тем сучасності стає тема абсолютної науки – ідея абсолютної (тотальної) домінації наукового знання в усіх сферах людської діяльності.

У XX ст. активізуються дослідження з філософії науки, виникає безліч шкіл і напрямів. Це пов'язано з бурхливим розвитком науки, адже філософія науки є продуктом розвитку самої науки.

Сучасна філософія науки являє собою комплексний погляд на природу наукового знання, розвиток якого створив нашу нинішню цивілізацію і здійснив величезний вплив на формування сучасної культури. Світ науки – це світ знання, що постійно уточнюється, в якому діють уже відкриті закони і проявляються сили ще невідкритих законів природи, суспільства і самої людини.

Історія науки бере свій початок у надрах філософії, вона безпосередньо пов'язана з історією розвитку філософського знання. Філософія є колицкою всіх відомих сьогодні наук. Від неї вони беруть свій початок і з нею проходять більшу частину свого становлення. Філософія науки є не звичайним супроводом науки, а свого роду її аналітикою, що дає їй змогу правильно мислити про себе саму. Іншими словами, філософія науки є самосвідомістю самої науки, її рефлексією.

Місце і роль філософії науки оцінюються неоднозначно. Для одних вона – певний тип філософствування, що ґрунтує свої висновки переважно на методах і результатах науки (Р. Карнап), інші вбачають у ній сполучну ланку між гуманітарним і природничо-науковим знанням (Ф. Франк), треті пов'язують її суто із завданнями методологічного аналізу (І. Лакатос), врешті-решт є прихильники того, щоб розглядати філософію науки як ідеологічну спекуляцію науки (П. Фейєрабенд). Зрозуміло, що філософія науки є тим типом філософського світогляду, який найбільшою мірою сумісний з науковими теоріями і сам ґрунтується на них.

Що дає філософія науки фахівцеві-досліднику в галузі спеціального наукового, зокрема юридичного, знання? Чи може він у філософії науки знайти якісь методологічні опори для конкретно наукової діяльності або знайти якийсь універсальний метод наукового пізнання? Чи, можливо, можна чудово обійтися без філософії? Тим паче, що в наш прагматичний час філософія змушена доводити свою необхідність.

Вчений-дослідник у своїй безпосередній діяльності цілком може обійтися й без філософії науки. Однак це є вірним лише у тих випадках, якщо він вирішує часткові проблеми, кажучи словами Томаса Куна, у рамках «нормальної» науки, у рамках наявної парадигми, тобто прийнятої на даний момент системи теоретичних уявлень. Якщо ж відбувається наукова революція, стрибок з однієї системи теоретичних уявлень в іншу, дослідник неминуче для пояснення нових теоретичних відкриттів змушений піднятися на метафізичний рівень, рівень пізнання сутностей, рівень уже філософського осмислення. Не випадково в період наукових революцій великі вчені зверталися до філософії будь то відкриття мікросвіту або сучасна комп'ютерна революція. У цьому сенсі філософія є необхідною ланкою в розвитку наукового знання.

Це питання можна сформулювати по-іншому: чи може суспільство обійтися без філософського осмислення науки і наукового знання? Відповідь однозначна – звісно, ні. Наука в суспільстві існує як соціальний інститут, як соціальна організація, тому сприяє досягненню цілей суспільства, задовольняючи його потреби. І організація науки, і цілі науки, і результати, і соціальні наслідки цих результатів мають бути під контролем суспільства. Тому філософська рефлексія науки є необхідною умовою суспільного розвитку.

Наявна нині література із зазначеної проблематики висвітлює окремі аспекти філософії науки, дає розгорнуту панораму історії її розвитку і становлення окремих теорій і дисциплін. Але багато чого ще залишається за рамками цілісного філософського дослідження. Розвиток наукового знання завжди випереджає аналіз динаміки його розвитку. Наукознавство у своєму власному розвитку помітно відстає від динаміки розвитку свого предмета дослідження. При цьому слід усе-таки розрізняти філософію науки як окремий (спеціальний) науковий напрям і філософію науки як спеціальну навчальну дисципліну. Якщо в першому випадку йдеться про фундаментальний розвиток цієї дисципліни, то в другому цілі та завдання виявляються на порядок скромнішими і не виходять за рамки навчального процесу. Пропонований підручник з філософії науки передбачає виклад загальних положень цієї дисципліни з окремим вплетінням інноваційних тез і пропозицій.

Цей підручник з філософії науки – це відповідь на необхідність філософського, універсального осмислення сучасних «викликів», на затребуваність у глибокому дослідженні нових проблем науки, безперервної динаміки суспільства. Мета цього підручника – ознайомити читачів із загальними проблемами філософії науки: природою і сутністю науки, основними концепціями філософії науки. Тут розглядається роль і місце науки в системі сучасної цивілізації, характеризуються рушійні сили розвитку науки, описується історичний процес виникнення та розвитку наукового знання, типи наукової раціональності та особливості сучасного етапу розвитку науки.

Запропонований підручник організований таким чином, щоб надати усім, хто цікавиться проблемами науки, а насамперед здобувачам освітньо-наукового ступеня, системне і відносно завершене, цілісне викладення основних проблем філософії науки на рівні максимально об'єктивного, ідеологічно незаангажованого бачення шляхів і засобів їхнього вирішення класичним, некласичним та постнекласичним типами науки. Водночас його змістом передбачено ознайомлення читачів з розмаїттям сучасних наукових та філософських концепцій, розкриттям поліфонізму і плюралізму наукового та філософського мислення, наданням можливості їхнього альтернативного сприйняття. Вивчення даного курсу покликане синтезувати набуті знання з фахових та гуманітарних дисциплін у цілісне сприйняття реальності з метою

створення підґрунтя методологічного та гуманітарного компонентів підготовки здобувачів освіти.

Підручник «Філософія науки» орієнтований на те, що у контексті проблематики підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії передусім знаходяться освітньо-наукові технології, метою яких є процеси творчого усвідомлення сутності й структури наукового пізнання на евристично-пошуковому рівні з урахуванням інтеграції різних способів осягнення знань. Це уможливить діалектичне поєднання традиційних форм дослідження з орієнтацією на динамічні процеси мислення, які побудовані на нелінійній логіці інтелектуального рівня розвитку особистості, принципах детермінізму, відкритості інноваційним процесам, опанування новими інформаційними системами і технологіями, що відповідають сучасній картині світу.

У підручнику розглянуто історію науки, теорію науки та філософію науки. Логіка побудови підручника відтворює логіку розвитку наукового знання. Наука починає з моменту її історичного виникнення, у міру історичного розвитку вдосконалюється її теоретичний апарат, зростає її роль у суспільстві, і тільки на цій базі виникає філософське осмислення науки, тобто виникає і розвивається філософія науки. Розвиток відбувається в рамках діалектики історичного і логічного, від конкретного до абстрактного, в якому логічне й абстрактне – це категорії філософії науки.

Основна мета підручника – сприяти формуванню філософського, системного наукового світогляду, вмінню провести діалектичний аналіз досягнень сучасної науки, розумінню тісного взаємозв'язку всіх галузей науки, встановленню міждисциплінарних зв'язків у наукових дослідженнях. Опанувавши зміст підручника, здобувач освіти чіткіше уявлятиме своє місце в обраній ним науковій спеціальності, у загальній системі наук, зможе узагальнити для використання багатий евристичний потенціал науки для пізнання та перетворення сучасного суспільства на високих культурних і моральних універсальних засадах людської цивілізації.

У підручнику зроблена спроба викласти складні й неоднозначні концепції в такий спосіб, щоб читач мав змогу досить глибоко з ними познайомитися і скласти про них власну думку.

При підготовці тексту підручника врахований авторський багаторічний досвід читання лекцій і проведення практичних занять з аспірантами і здобувачами ступеня магістра у Державній науковій установі «Інститут

інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого та інших вищих навчальних та наукових закладах України, а також використана низка авторських публікацій, присвячених філософії та методології наукових досліджень.

Цілком зрозуміло, що підручник не претендує на вичерпне висвітлення поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції. Як гласить римський афоризм: «*Feci quod potui, faciant meliora potentes*» – «Я зробив все, що міг, хто може, нехай зробить краще».

Автор традиційно буде вдячним за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу.

Щира вдячність усім, хто допомагав у процесі підготовки та оприлюднення цієї праці.